CMYK

कणिका

(संस्कृत–अभ्यास–पुस्तकम्)

(द्वितीयः भागः)

सप्तमी कक्षा

केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड
'शिक्षा केन्द्र' २, समुदाय भवन, प्रीत विहार, दिल्ली–६२

CMYK

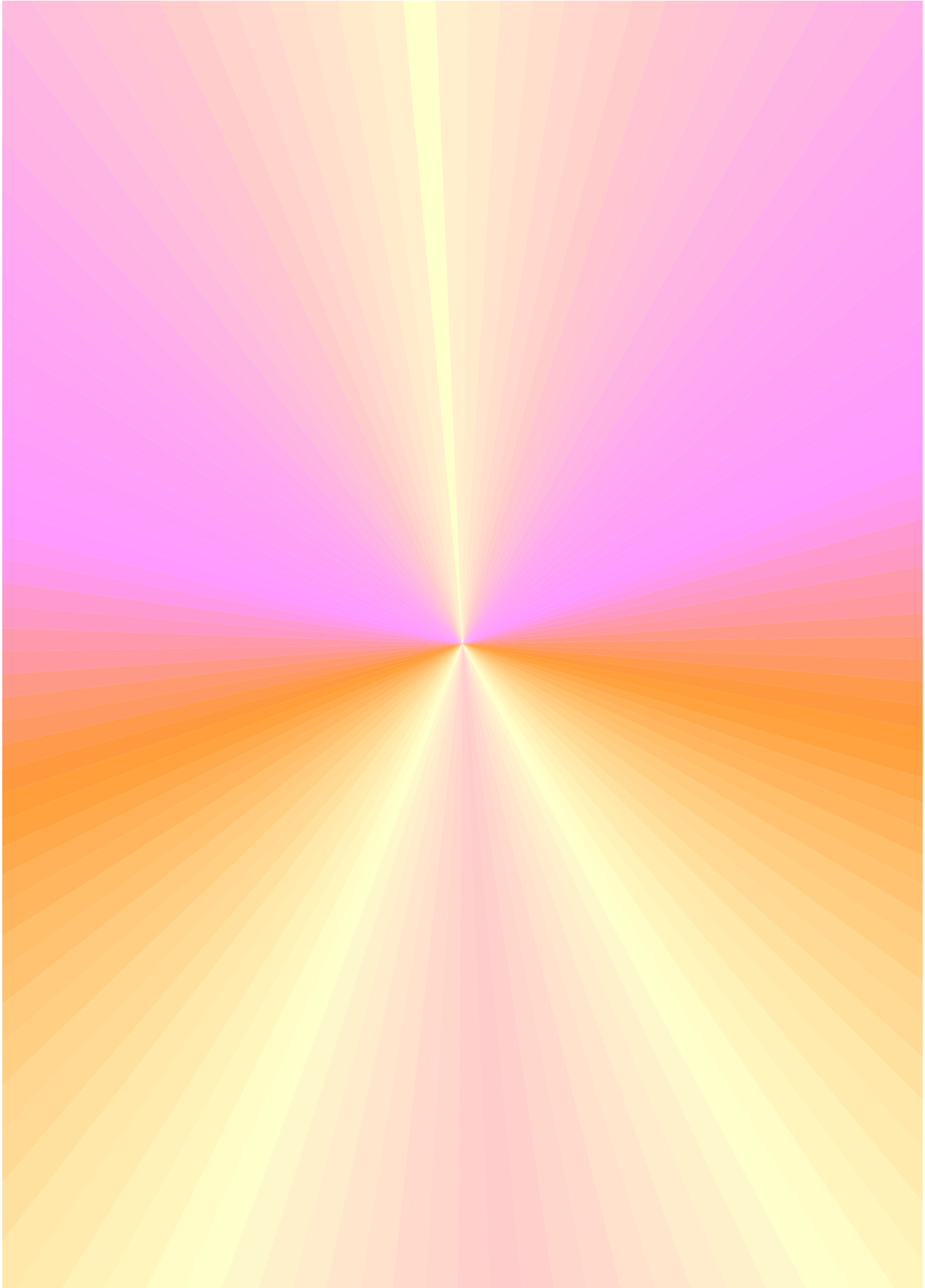

CMYK

प्रथम संस्करण – मार्च २००५

ifr;k ¾ 20]000

© CBSE

eY; ¾ ४०.०० रु.

idk'kd ¾ सचिव, केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड
२, सामुदायिक केन्द्र, शिक्षा केन्द्र, दिल्ली–११० ०९२

end ¾ तारा आर्ट प्रेस, बी–४, हंस भवन, बहादुर शाह जफ़र मार्ग, नई दिल्ली।

CMYK

CMYK

ijkokd

केन्द्रीय–माध्यमिक–शिक्षा–बोर्ड निरन्तरम् एव भाषाशिक्षणे नवीनप्रयोगेषु संलग्नम् अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे संस् तशिक्षणे सम्प्रेषणात्मक–उपागम–योजना प्रचालिता आसीत्। अस्याः योजनान्तर्गते अस्यं पुस्तकस्य रचना ता। भाषा–शिक्षणे व्याकरणात्मकम् कार्यम् अधि त्य एव इदं व्याकरणम् आश्रितम् अभ्यासपुस्तकम्। बालाः पुनः पुनः अभ्यासैः संस् तस्य अधिगतभाषिकतत्वानां सन्दर्भे नैपुण्यं प्राप्स्यन्ति इति अस्ति अस्माकं द ढविश्वासः। अस्य अभ्यासपुस्तकस्य एतानि विशिष्टतत्वानि सन्ति–

- छात्रकेन्द्रितकार्यम्
- संस् तमय वातावरणस्य निर्माण्म
- सरलसंस् तस्य प्रयोगः
- पुनः पुनः अभ्यासः
- गतिविधिपूर्णम् अधिगमनम्
- कक्षा–सामूहिकं कार्यम्
- प्रायोजनात्मकं कार्यम्
- उद्देश्यनिष्ठमूल्य नम्
- चित्रणां प्रयोगः

आशा अस्ति अनेन मार्गेण विद्यार्थिनः संस् तस्य अधिगमनम् आनन्दपूर्वकं करिष्यन्ति।

केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड तान् सर्वान् प्रति तज्ञतां ज्ञापयति यैः अनवरतं परिश्रमः तः। अस्मिन् सन्दर्भे अस्य सहठनस्य शिक्षानिदेशकः श्री जी. बालसुब्रह्मण्यन् उपशिक्षाधिकारिणी डा. साधना पाराशरः अन्ये च कर्मचारिणः सविशेषं धन्यवादार्हाः। अस्य पुस्तकस्य संशोधनाय परिमार्जनाय च परामर्शः सदैव सहर्षं स्वागतार्हाः।

अशोक गाङ्गुली
अध्यक्षः, केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड,
दिल्ली

CMYK

Hkkjr dk lafo/kku

mÌf'kdk

ge] Hkkjr d ykx] Hkkjr dk ,d [lEi.k çHkRo&lEiUu lektoknh iFkfuji{k ykdr=kRed x.kjkT;] cuku d fy,] rFkk mld lELr ukxfjdk dk%

lkekftd] vkfFkd vkj jktufrd U;k;]
fopkj] vfHkO;fDr] fo"okl] /ke
vkj mikluk dh Lor=rk]
çfr'Bk vkj volj dh lerk
çkIr djku d fy,]
rFkk mu lc e]
O;fDr dh xfjek vkj [2][jk'V dh ,drk
vkj v[k.Mrk] lqfu"pr dju okyh c/krk
c<ku d fy,

n<ldYi gkdj viuh bl lfo/kku lHkk e vkt rkjh[k 26 uoEcj] 1949 bñ dk ,rn}kjk bl lfo/kku dk vxhÑr] vf/kfu;fer vkj vkRekfir djr gA

1- lfo/kku ¼c;kyhlok l"kk/ku½ vf/kfu;e] 1976 dh /kkjk 2 }kjk ¼3-1-1977½ l ^çHkRo&lEiUu ykdr=kRed x.kjkT;** d LFkku ij çfrLFkkfirA

2- lfo/kku ¼c;kyhlok l"kk/ku½ vf/kfu;e] 1976 dh /kkjk 2 }kjk ¼3-1-1977 l½] ^jk'V dh ,drk** d LFkku ij çfrLFkkfirA

Hkkx 4 d

ey dÙkO;

51 d- ey dÙkO; & Hkkjr d çR;d ukxfjd dk ;g dÙkO; gkxk fd og &

¼d½ lfo/kku dk ikyu dj vkj mld vkn"kk] lLFkkvk] jk'V /ot vkj jk'V xku dk vknj dj;

¼[k½ Lor=rk d fy, gekj jk'Vh; vknkyu dk çfjr dju oky mPp vkn"kk dk ân; e lt k, j[k vkj mudk ikyu dj;

¼x½ Hkkjr dh çHkrk] ,drk vkj v[kMrk dh j{kk dj vkj ml v{k..k j[k;

¼?k½ n"k dh j{kk dj vkj vkgoku fd, tku ij jk'V dh lok dj;

¼³½ Hkkjr d lHkh ykxk e lejlrk vkj leku HkkrRo dh Hkkouk dk fuek.k dj tk /ke] Hkk'kk vkj çn"k ;k ox ij vk/kfjr lHkh HknHkko l ij gk] ,lh çFkkvk dk R;kx dj tk fL=;k d lEeku d fo#) g;

¼p½ gekjh lkekftd lLÑfr dh xkjo"kkyh ijijk dk egRo le> vkj mldk ifjj{k.k dj;

¼N½ çkÑfrd i;koj.k dh ftld vrxr ou] >hy] unh] vkj oU; tho g] j{kk dj vkj mldk lo/ku dj rFkk çkf.k ek= d çfr n;kHkko j[k;

¼t½ oKkfud nf'Vdk.k] ekuookn vkj Kkuktu rFkk lq/kkj dh Hkkouk dk fodkl dj;

¼>½ lkotfud lifÙk dk lqjf{kr j[k vkj fglk l nj jg;

¼¥½ O;fDrxr vkj lkefgd xfrfof/k;k d lHkh {k=k e mRd'k dh vkj c<u dk lrr ç;kl dj ftll jk'V fujrj c<r g, ç;Ru vkj miyfC/k dh ub Åpkb;k dk N yA

CMYK

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a [1]**[SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC]** and to secure to all its citizens:

JUSTICE, social, economic and political;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;

EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all;

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the [2][unity and integrity of the Nation];

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION**.

---

1. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "Sovereign Democratic Republic (w.e.f. 3.1.1977)

2. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "unity of the Nation (w.e.f. 3.1.1977)

THE CONSTITUTION OF INDIA

Chapter IV A

Fundamental Duties

ARTICLE 51A

Fundamental Duties - It shall be the duty of every citizen of India-

(a) to abide the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;

(b) to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom;

(c) to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India;

(d) to defend the country and render national service when called upon to do so;

(e) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;

(f) to value and preserve the rich heritage of our composite culture;

(g) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers, wild life and to have compassion for living creatures;

(h) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;

(i) to safeguard public property and to abjure violence;

(j) to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement.

CMYK

rKrkKkiue

dUnh; ek/;fed f'k{kk cksM lfefr

श्री अशोक गाङ्गुली, अध्यक्ष, के. मा. शि. बोर्ड, नई दिल्ली
श्री जी. बालसुब्रह्मण्यन्, निदेशक ;शैक्षणिकद्ध, के. मा. शि. बोर्ड, नई दिल्ली

lL r ijke'k lfefr&lnL;

प्रो. वाचस्पति
प्रो. कुटुम्ब शास्त्री
डॉ. नोदनाथ मिश्र
श्री चमू ष्ण शास्त्री
श्री चाँद किरण सलूजा

ikB;iLrd fuek.k lfefr

श्रीमती डॉ. चन्द्रा रमणी
श्री एन्. प्रञचापगेशन्
श्री सु. पार्थसारथि
श्री पी. जी. सुब्रह्मण्यन्
श्री डॉ. पी. रङ्गराजन
श्री र. रङ्गनाथन्

lEiknu lfefr

श्री चाँद किरण सलूजा ;संयोजकद्ध
श्रीमती शशि प्रभा गोयल
श्रीमती संतोष कोहली

ik;kt ukf/kdkjh

डॉ. साधना पाराशर, सह–शिक्षा अधिकारी, के. मा. शि. बोर्ड, नई दिल्ली।

CMYK

fo"k; lph

		i"Bl ³[;k
१.	वर्णविन्यासः ;पुनराव त्तिःद्ध	१
२.	शब्दरूपाणि ;पुंल्लि –आकारान्ताःद्ध	३
३.	शब्दरूपाणि ;स्त्रीलि –आकारान्ताःद्ध	४
४.	शब्दरूपाणि ;नपुंसकलि –अकारान्ताःद्ध	५
५.	सर्वनामशब्दरूपाणि	६
६.	धातुरूपाणि ;पुनराव त्तिःद्ध	७
७.	भविष्यत्काले ल ट् लकारे रूपाणि	१०
८.	भूतकाले ल लकारे रूपाणि	११
९.	अस्मद् शब्दः	१२
१०.	युष्मद् शब्दः	१५
११.	इदम् शब्दः	१६
१२.	किम् शब्दः	१८
१३.	लोट् लकारे रूपाणि	२०
१४.	शब्दरूपाणि ;शब्द–रूप–परिचयःद्ध इकारान्ताः	२७
१५.	गुरु शब्दः ;उकारान्ताः पुंल्लि ःद्ध	३२
१६.	पित शब्दः ;)कारान्ताः पुंल्लि ःद्ध	३६
१७.	विशेष्यं विशेषणम् च	३९
१८.	सङ्ख्या	४८
१९.	अव्ययानि	५७
२०.	क्त्वा प्रत्ययस्य प्रयोगः	६१
२१.	ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः	६२
२२.	तुमुन् प्रत्ययस्य प्रयोगः	६४
२३.	मिश्रितः अभ्यासः	६५

CMYK

१

वर्ण विन्यासः

(पुनरावृत्तिः)

१. अधोलिखितानां संज्ञापदानां क्रियापदानां सर्वनामपदानां वा वर्णान् पृथक् त्य लिखन्तु–

यथा क. बालकः – ब् + आ + ल् + अ + क् + अः

ख. बालिका – ब् + आ + ल् + इ + क् + आ

(i) लिखति – ....

(ii) कुरुतः – ....

(iii) फलानि – ....

(iv) अस्माकम् – ....

(v) युष्माकम् – ....

(vi) क्रीडतः – ....

(vii) युवाम् – ....

(viii) अहम् – ....

(ix) अयम् – ....

(x) इयम् – ....

(xi) पठन्ति – ....

(xii) गच्छामः – ....

(xiii) क्रीडावः – ....

(xiv) आवयोः – ....

CMYK

(xv) प्राप्नोति – ....

(xvi) स्वः – ....

(xvii) Üृणोति – ....

(xviii) तासाम् – ....

(xix) त्वयि – ....

(xx) कथयिष्यन्ति – ....

CMYK

CMYK

२

शब्द—रूपाणि

;पुँल्लिञ—अकारान्ताःद्ध

;पुनरावृत्ति—पाठःद्ध

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बाल	प्रथमा	बालः	....	....
अश्व	द्वितीया	अश्वम्	....	....
गज	तृतीया	गजेन	....	....
वैज्ञानिक	चतुर्थी	वैज्ञानिकाय	....	....
शिष्य	प चमी	शिष्यात्	....	....
दीपक	षष्ठी	दीपकस्य	....	....
आकाश	सप्तमी	आकाशे	....	....
मानव	सम्बोधनम्	हे मानव !	.... !	.... !
मकर	प्रथमा	....	....	....
मृग	द्वितीया	....	....	....
कूप	तृतीया	....	....	....
कुक्कुर	चतुर्थी	....	....	....
वृक्ष	प चमी	....	....	....
नर	षष्ठी	....	....	....
काक	सप्तमी	....	....	....
वानर	सम्बोधनम्	....	....	....

CMYK

CMYK

३

शब्द–रूपाणि

;स्त्रीलिञ–आकारान्ताःद्ध

;पुनरावृत्ति–पाठःद्ध

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु –

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बाला	प्रथमा	बाला	....	....
लता	द्वितीया	लताम्	....	....
नौका	तृतीया	नौकया	....	....
पेटिका	चतुर्थी	पेटिकायै	....	....
महिला	प चमी	महिलायाः	....	....
माला	षष्ठी	मालायाः	....	....
मक्षिका	सप्तमी	मक्षिकायाम्	....	....
मुद्रिका	सम्बोधनम्	हे मुद्रिके!	....	....
वीणा	प्रथमा	....	....	....
प्रभा	द्वितीया	....	....	....
कला	तृतीया	....	....	....
तारा	चतुर्थी	....	....	....
वाटिका	प चमी	....	....	....
कन्या	षष्ठी	....	....	....
अम्बा	सप्तमी	....	....	....
कमला	सम्बोधनम्	....	....	....

CMYK

CMYK

४

शब्द–रूपाणि

;नपुंसकलिञ्ज–अकारान्ता:द्ध

;पुनरावृत्ति–पाठ:द्ध

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु –

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
फल	प्रथमा	फलम्	....	....
पुष्प	द्वितीया	पुष्पम्	....	....
नेत्र	तृतीया	नेत्रेण	....	....
छत्र	चतुर्थी	छत्राय	....	....
क ण	प चमी	क णात्	....	....
व्यजन	षष्ठी	व्यजनस्य	....	....
मुख	सप्तमी	मुखे	....	....
नयन	सम्बोधनम्	हे नयन !	....	....
मस्तक	प्रथमा	....	....	....
आसन	द्वितीया	....	....	....
नगर	तृतीया	....	....	....
मित्र	चतुर्थी	....	....	....
उद्यान	प चमी	....	....	....
गृह	षष्ठी	....	....	....
यान	सप्तमी	....	....	....
चØ	सम्बोधनम्	....	....	....

CMYK

५

सर्वनाम शब्द–रूपाणि

;पुनरावृ‌ि–पाठःद्ध

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
युष्मद्	प्रथमा	त्वम्	....	....
अस्मद्	प्रथमा	अहम्	....	....
तत् ;पुं.द्ध	प्रथमा	सः	....	....
तत् ;स्त्री.द्ध	प्रथमा	सा	....	....
तत् ;नपुं.द्ध	प्रथमा	तत्	....	....
एतत् ;पुं.द्ध	प्रथमा	एषः	....	....
एतत् ;स्त्री.द्ध	प्रथमा	एषा	....	....
एतत् ;नपुं.द्ध	प्रथमा	एतत्	....	....

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) त्वं खादसि।

(ii) .... खादथः।

(iii) .... पठथ।

(iv) .... नमामि।

(v) .... Øडावः।

(vi) .... चलामः।

(vii) सः बालकः।

(viii) .... बालिका। ;तत्द्ध

(vix) .... पुष्पम्। ;तत्द्ध

(x) .... वृक्षौ। ;तत्द्ध

(xi) .... महिले। ;तत्द्ध

(xii) .... पत्रे। ;तत्–नपुं.द्ध

(xiii) .... खगाः। ;तत्द्ध

(xiv) .... छात्राः। ;तत्–स्त्रीद्ध

(xv) .... उद्यानानि। ;तत्द्ध

(xvi) .... अम्बा। ;एतत्द्ध

(xvii) .... मानवः। ;एतत्द्ध

(xviii) .... पत्राणि। ;एतत्द्ध

६

धातुरूपाणि

(पुनरावृत्ति)

वर्तमानकाले 'लट्' लकारे रूपाणि

'गम्' (गच्छ्) धातुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमः पुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमः पुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

प्रथमः पुरुषः	सः/सा गच्छति	तौ/ते	ते/ताः ....
मध्यमः पुरुषः	त्वम्	युवाम्	यूयम् ....
उत्तमः पुरुषः	अहम्	आवाम्	वयम् ....

चित्रणि दृष्ट्वा वाक्यानि पठन्तु–

बालकः पाठं पठति।

बालिका नृत्यं करोति।

CMYK

विनोदः जलं पिबति।

बालकः बालिका च Øडतः।

कन्ये गानं गायतः।

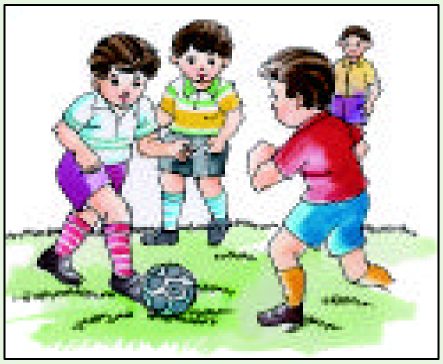

छात्रः पादकन्दुकेन Øडन्ति।

महिलाः पूजां कुर्वन्ति।

CMYK

CMYK

२. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित ∅ियापदानां लकारं वचनं पुरुषं च लिखन्तु–

		लकारः ;कालःद्ध	वचनम्	पुरुषः	; ाातुःद्ध
	यथा – ते पठन्ति।	लट् ;वर्तमानद्ध	बहु	प्रथमः	;पठ्द्ध
(i)	के गच्छन्ति ?	....	....	....	;..........द्ध
(ii)	सा गमिष्यति ।	....	....	....	;..........द्ध
(iii)	अहम् अपठम् ।	....	....	....	;..........द्ध
(iv)	ताः ∅डन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(v)	ते भ्रमन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(vi)	सः अचलत् ।	....	....	....	;..........द्ध
(vii)	युवां खादतः ।	....	....	....	;..........द्ध
(viii)	यूयम् अखादत ।	....	....	....	;..........द्ध
(ix)	त्वं पठिष्यसि ।	....	....	....	;..........द्ध
(x)	तौ लिखतः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xi)	ते लिखतः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xii)	आवां पिबावः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xiii)	वयं नमामः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xiv)	बालकाः लिखन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(xv)	बालिकाः लिखन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(xvi)	पत्रे पततः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xvii)	त्वम् अयच्छः ।	....	....	....	;..........द्ध
(xviii)	सर्वे काय कुर्वन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(xix)	जनाः जलं नयन्ति ।	....	....	....	;..........द्ध
(xx)	कोकिला गीतं गायति ।	....	....	....	;..........द्ध

CMYK

७

भविष्यत्काले ‘लृट्’ लकारे रूपाणि

‘ ’ धातुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उÙमः पुरुषः	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

एतानि वाक्यानि पठन्तु रिक्तस्थानानि च उदाहरणानुसारं पूरयन्तु–

यथा – सैनिकाः रक्षणं करिष्यन्ति।

(i) पिता यानेन कार्यालयं ....। ;गम्द्ध

(ii) बालिका दुग्धम् ....। ;पाद्ध

(iii) छात्रः अध्यापकं प्रणामं ....। ; द्ध

(iv) बालकः बालिका च Øडाञ्गे ....। ;Øड्द्ध

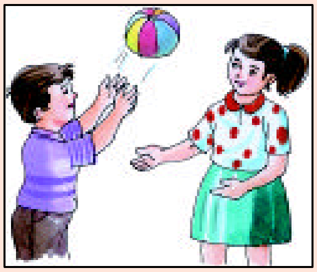

CMYK

८

भूतकाले 'लञ' लकारे रूपाणि

'पठ्' धातुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमः पुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उÙमः पुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

प्रथमः पुरुषः	सः /सा अपठत्		......./......	अपठताम्	ते/ताः	....
मध्यमः पुरुषः	त्वम्	....	युवाम्	....	....	अपठत
उÙमः पुरुषः	....	अपठम्	आवाम्	....	वयम्	....

रिक्तस्थानानि पूरयन्तुμ

बालकः पाठम्	.... ।	;पठ्द्ध
महिला दूरदर्शनम्	.... ।	;दृश्द्ध
कर्मकरः कार्यम्	.... ।	;कृद्ध
तौ छात्रै पाठम्	.... ।	;स्मृद्ध
तौ अश्वौ शीघ्रम्	.... ।	;धाव्द्ध
ते पुरुषाः कार्यालयं	.... ।	;गम्द्ध
ताः महिलाः वस्त्राणि	.... ।	;आ+नीद्ध
ताः रमणीयायां वाटिकायां	.... ।	;भ्रम्द्ध

CMYK

६

‘अस्मद्’ शब्दः

;त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपाणिद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
प चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

अभ्यासाः

१. कोष्ठकात् समुचितपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

अहम् ;**I,** मैंद्ध

;iद्ध अहं .... । ;पठामि/पठसि/पठतःद्ध

;iiद्ध अहं .... । ;लिखामि/लिखसि/लिखतिद्ध

;iiiद्ध अहं .... । ;नमथः/नमन्ति/नमामिद्ध

;ivद्ध अहं गृहं .... । ;गमिष्यामि/गमिष्यति/गमिष्यसिद्ध

;vद्ध अहं पुस्तकं .... । ;पठिष्यामि/पठिष्यामः/पठिष्यसिद्ध

;viद्ध अहं चित्रं .... । ;पश्यामि/पश्यसि/पश्यन्तिद्ध

CMYK

आवाम् ; **We both,** हम दोनोंद्ध

;iद्ध आवां .... । ;पठावः/पठथः/पठतःद्ध

;iiद्ध आवां .... । ;नमन्ति/नमावः/नमतःद्ध

;iiiद्ध आवां .... । ;वदथ/वदति/वदावःद्ध

;ivद्ध आवां .... । ;पिबामि/पिबथः/पिबावःद्ध

;vद्ध आवां .... । ;अØडः/अØडाव/अØडतम्द्ध

;viद्ध आवां .... । ;स्थास्यावः/स्थास्यामि/स्थास्यन्तिद्ध

वयम् ; **We** हम सबद्ध

;iद्ध वयं .... । ;प्रणमामः/प्रणमामि/प्रणमतिद्ध

;iiद्ध वयं .... । ;पृच्छति/पृच्छामि/पृच्छामःद्ध

;iiiद्ध वयं .... । ;वदसि/वदामः/वदावःद्ध

;ivद्ध वयं .... । ;पिबामः/पिबथः/पिबावःद्ध

;vद्ध वयं .... । ;अलिखताम्/अलिखाव/अलिखामद्ध

;viद्ध वयं .... । ;द्रक्ष्यामः/द्रक्ष्यन्ति/द्रक्ष्यथःद्ध

२. को×कात् समुचितं विभक्तिपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयतμ

;iद्ध राधा .... सह Øडति। ;मम/मयाद्ध

;iiद्ध राजानः .... सह अधावन्। ;मत्/मयाद्ध

;iiiद्ध बाला .... सह अØडत्। ;आवाभ्यां/आवयोःद्ध

;ivद्ध युवत्यौ .... सह गमिष्यतः। ;मम/आवाभ्यांद्ध

;vद्ध जनाः .... सह वसन्ति। ;अस्माभिः/आवाम्द्ध

;viद्ध नेता .... सह वसति। ;अस्माभिः/मयिद्ध

CMYK

;viiद्ध	कन्दुकं	....	रोचते।	;आवां/मह्यंद्ध
;viiiद्ध	माता	....	रोचते।	;वयं/मह्यंद्ध
;ixद्ध	आचार्यः	....	रोचते।	;आवयोः/मह्यंद्ध
;xद्ध	पादकन्दुकØडा	....	रोचते।	;आवाभ्यां/आवयोःद्ध
;xiद्ध	दूरदर्शनं	....	रोचते।	;आवाभ्यां/अहंद्ध
;xiiद्ध	युवकः	....	रोचते।	;आवाभ्यां/माम्द्ध
;xiiiद्ध	नदी	....	रोचते।	;अस्मत्/आवाभ्यांद्ध
;xivद्ध	भक्तः	....	रोचते।	;आवाभ्यां/अहम्द्ध
;xvद्ध	अØधः	....	न रोचते।	;अस्मभ्यं/आवयोःद्ध
;xviद्ध	नरसेवा	....	रोचते।	;आवां/आवाभ्यांद्ध
;xviiद्ध	अहिंसा	....	न रोचते।	;अस्मभ्यं/अहंद्ध
;xviiiद्ध	रघुवरः	....	गृहात् आगच्छति।	;मत्/ममद्ध
;xixद्ध	आम्रम्	....	वृक्षात् पतति।	;मम/मत्द्ध
;xxद्ध	विद्या	....	गुरोः आगच्छति।	;मत्/आवांद्ध
;xxiद्ध	माता	....	पुस्तकं दास्यति।	;आवाभ्यां/अहंद्ध
;xxiiद्ध	इदं	....	पुस्तकम् अस्ति।	;मम/माम्द्ध
;xxiiiद्ध	सः	....	पिता अस्ति।	;आवयोः/अहम्द्ध
;xxivद्ध	पिता	....	स्निह्यति।	;मयि/अस्मान्द्ध
;xxvद्ध	जनकः	....	र जयति।	;अस्मासु/आवाम्द्ध

CMYK

१०

'युष्मद्' शब्दः ; **You,** तुमद्ध

;त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपाणिद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
प चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

CMYK

११

(i) 'इदम्' शब्दः ;यह, Thisद्ध

;पुंल्लिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्–एनम्	इमौ–एनौ	इमान्–एनान्
तृतीया	अनेन–एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
प चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः–एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः–एनयोः	एषु

(ii) 'इदम्' शब्दः

;स्त्रीलिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्/एनाम्	इमे/एने	इमाः/एनाः
तृतीया	अनया/एनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
प चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः/एनयोः	आसु

CMYK

(iii) 'इदम्' शब्दः

;नपुंसकलिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्/एनत्	इमे/एने	इमानि/एनानि
तृतीया	अनेन–एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
प चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः–एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः–एनयोः	एषु

CMYK

CMYK

१२

(i) 'किम्' शब्दः ;कौन, Whoद्ध

;पुंल्लिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
प चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

(ii) 'किम्' शब्दः

;स्त्रीलिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
प चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

CMYK

(iii) 'किम्' शब्दः ;क्या, Whatद्ध

;नपुंसकलिङ्गद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
प चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

१३

'लोट्' लकारे रूपाणि

;आज्ञा–अर्थे लोट् लकारःद्ध

उपविश

चल

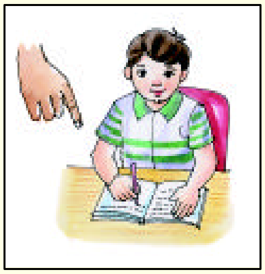

लिख

पठ

खाद

तिष्ठ

'लोट्' लकारे रूपाणि

'पठ्' धातुः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमः पुरुषः	पठ	पठतम्	पठत
उÙमः पुरुषः	पठानि	पठाव	पठाम

उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

प्रथमः पुरुषः	सा/सःपठतु	....	....
मध्यमः पुरुषः	....	....	....
उÙमः पुरुषः	....	....	....

भू ;भव्द्ध ;लोट् लकारेद्ध

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	सा/सः भवतु	....	....
मध्यमः पुरुषः	....	....	....
उÙमः पुरुषः	....	....	....

गम् ;गच्छ्द्ध ;लोट् लकारेद्ध

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	....	....	....
मध्यमः पुरुषः	त्वम् गच्छ	....	....
उÙमः पुरुषः	....	....	....

पठ् ;लोट् लकारेद्ध

	....	....	बहुवचनम्
....	....	....	....
....	....	....	....
उÙमः पुरुषः	अहम् पठानि	....	....

CMYK

Øड् ;लोट् लकारेद्ध

	....	द्विवचनम्	बहुवचनम्
....	....	....	....
....	....	युवाम् Øडताम्	....
....	....	....	....

भ्रम् ;लोट् लकारेद्ध

	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	....
....	....	....	वयम् भ्रमाम

१. कोष्ठकात् लोट्लकारस्य उचितरूपं चित्वा लिखन्तुμ

;iद्ध सैनिकाः देशं .... । ;रक्षतु/रक्षन्तु/रक्षतःद्ध

;iiद्ध वाणिज्ये लाभः .... । ;भव/भवतम्/भवतुद्ध

;iiiद्ध जले कलुषः न .... । ;भवानि/भवतु/भवन्तुद्ध

;ivद्ध भवान् प्रश्नं .... । ;पृच्छतु/पृच्छ/पृछतम्द्ध

;vद्ध भ्रमराः मधुं .... । ;पिबताम्/पिबतु/पिबन्तुद्ध

;viद्ध अहं गीतं .... । ;गायन्तु/गायानि/गायामद्ध

;viiद्ध अहं प्रदर्शनीं .... । ;उद्घाटयाव/उद्घाटय/उद्घाटयानिद्ध

;viiiद्ध आवां वस्त्रं .... । ;यच्छामः/यच्छाव/यच्छन्तुद्ध

;ixद्ध आवां पुस्तकानि ....। ;आनयाव/आनयाम/आनयानिद्ध

;xद्ध वयं धमं ....। ;पालयाव/पालय/पालयामद्ध

;xiद्ध वयं स्नातुं ....। ;गच्छ/गच्छताम्/गच्छतम्द्ध

;xiiद्ध मालाकारः पुष्पाणि ....। ;चिनन्तु/चिनोतु/चिनताम्द्ध

;xiiiद्ध यूयं उद्याने मलिनानि न ....। ;क्षिपत/छिपाव/क्षिपद्ध

;xivद्ध पिता ....। ;आगच्छतु/आगच्छानि/आगच्छद्ध

;xvद्ध त्वम् अत्र ....। ;उपविश/उपविशतु/उपविशताम्द्ध

;xviद्ध युवां सत्यं ....। ;वदतम्/वद/वदानिद्ध

२. अधोलिखितानि 'लोट्' लकारे परिवर्तितानि वाक्यानि पठन्तु रिक्तस्थानेषु च लोट्लकारस्य रूपाणि लिखन्तुµ

	लट् लकारे	लोट् लकारे
;iद्ध	अयं बालकः हसति।	अयं बालकः हसतु।
;iiद्ध	अयम् उष्टः तिष्ठति।	अयम् उष्टः तिष्ठतु।
;iiiद्ध	अयम् जनः उपविशति।	अयम् जनः ....।
;ivद्ध	अयं बालः वदति।	अयं बालः ....।
;vद्ध	इयं बालिका चलति।	इयं बालिका ....।
;viद्ध	सः इदं पुस्तकं पठति।	सः इदं पुस्तकं पठतु।
;viiद्ध	सः गृहम् गच्छति।	सः गृहं ....।
;viiiद्ध	मार्गे जनाः चलन्ति।	मार्गे जनाः ....।

३. अधोलिखितानि वाक्यानि लोट् लकारे परिवर्तयन्तुμ

लट् लकारे		लोट् लकारे
;iद्ध	एषः जनः धावति।	....
;iiद्ध	अयं नरः तिष्ठति।	....
;iiiद्ध	इयं बालिका पश्यति।	....
;ivद्ध	इयम् स्त्री भ्रमति।	....
;vद्ध	अयं नरः चलति।	....
;viद्ध	छात्रै पाठं लिखतः।	....
;viiद्ध	छात्रै वने भ्रमतः	....
;viiiद्ध	वीरौ अश्वयोः आरोहतः	....
;ixद्ध	जनाः भोजनं खादन्ति।	....
;xद्ध	त्वं गृहं गच्छसि।	....
;xiद्ध	त्वं पाठं पठसि।	....
;xiiद्ध	युवां पाठं पठथः।	....
;xiiiद्ध	युवां Øडां Øडथः।	....
;xivद्ध	यूयं नृत्यं पश्यथ।	....
;xvद्ध	यूयं भोजनं खादथ।	....
;xviद्ध	अंह सेवां करोमि।	....
;xviiद्ध	अंह नदीं तरामि।	....
;xviii)	आवां पुस्तकं लिखावः।	....

CMYK

;xixद्ध आवां दुग्धं पिबावः। ....

;xxद्ध वयं Øडाञ्गं गच्छामः। ....

;xxiद्ध वयं श्लोकं वदामः। ....

४. उचितरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत– ;भूतकालेद्ध

	लट् लकारे	लञ लकारे	लोट् लकारे	
;iद्ध सः गानम्	....	....	....	;गै गाय्द्ध
;iiद्ध सः पत्रम्	....	....	....	;लिख्द्ध
;iiiद्ध तौ शब्दान्	....	....	....	;स्मृ स्मर्द्ध
;ivद्ध तौ ग्रामं	....	....	....	;गम् गच्छ्द्ध
;vद्ध त्वं जलम्	....	....	....	;पा पिब्द्ध
;viद्ध युवाम् श्लोकं	....	....	....	;आ+कर्ण्द्ध
;viiद्ध यूयम् अनुशासनं	....	....	....	;पाल्द्ध
;viiiद्ध ते चित्रं दृष्ट्वा	....	....	....	;हस्द्ध
;ixद्ध ते संस्कृतम्	....	....	....	;पठ्द्ध
;xद्ध आवां पाकशालां	....	....	....	;गम गच्छ्द्ध
;xiद्ध अहम् सरोवरे	....	....	....	;तर्द्ध
;xiiद्ध वयं तत्र	....	....	....	;भ्रम्द्ध
;xiiiद्ध सैनिकौ वेगेन	....	....	....	;धाव्द्ध

CMYK

५. अधोलिखितानां fØयापदानां धातु–लकार–पुरुष–वचनानि लिखतμ

	fØयापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
;iद्ध	स्पृशतु	....	....	....	....
;iiद्ध	गणयताम्	....	....	....	....
;iiiद्ध	कथयन्तु	....	....	....	....
;ivद्ध	त्यजत	....	....	....	....
;vद्ध	भज	....	....	....	....
;viद्ध	निवसतु	....	....	....	....
;viiद्ध	तरतम्	....	....	....	....

६. निम्नलिखितयोः श्लोकयो : 'लोट्' लकारस्य रूपाणि रेखा तिं त्वा पुनः लिखन्तुμ

(i) इमाः आपः शिवाः सन्तु,
शुभाः सन्तु च निर्मलाः।
पावनाः शीतलाः सन्तु,
पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः।।

(ii) निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।

१४

शब्द–रूपाणि

;शब्द–रूप–परिचयःद्ध

꠳कविꠑ;क् + अ + व् + इद्ध

;अस्य शब्दस्य अन्तिमः वर्णः 'इ' अस्ति अतः एषः इकारान्तः शब्दः।
एषः पुंल्लिञ शब्दः।द्ध

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	कविः	कवी	कवयः
द्वितीया विभक्तिः	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया विभक्तिः	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी विभक्तिः	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
प चमी विभक्तिः	कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	कवेः	कव्योः	कवीनां
सप्तमी विभक्तिः	कवौ	कव्योः	कविषु
सम्बोधनम्	हे कवे।	हे कवी।	हे कवयः।

१. अ꠶ म जूषायां केचन शब्दाः लिखिताः सन्ति। एतेषु इकारान्त–पुॅल्लिञ–शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानं पूरयन्तु–

लतिका, बालिका, मुनि, कवि, नदी, महती, कपि, हरि, हस्तिन्, अतिथि, सरित्, शिशु, अग्नि, रवि, भूपति, बु मित्, पुस्तक, कविता, अरि, अलि।

....

....

....

२. *एतेषाम् इकारान्त शब्दानां रूपाणि पुँल्लि` कविवत् एवं भवन्ति। उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयन्तु–*

कपयः	;कपि, प्र.वि., ब.व.द्ध	हे रवे!	;........, ..., ...द्ध
अतिथीन्	;अतिथि, द्वि.वि., ब.व.द्ध	हरिषु	;........, ..., ...द्ध
अरिभिः	;अरि, तृ.वि., ब.व.द्ध	अलिभ्याम्	;........, ..., ...द्ध
हरिम्	;........, ..., ...द्ध	अतिथिभ्यः	;........, ..., ...द्ध
भूपतिना	;........, ..., ...द्ध	मुन्योः	;........, ..., ...द्ध
कपी	;..................................द्ध		

३. अधोदÙानां शब्दानां यथानिर्देशं रूपाणि लिखन्तुμ

	शब्दाः	;विभक्तिःद्ध	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा	रवि	;प्रथमाद्ध	रविः	रवी	रवयः
	मुनि	;द्वितीयाद्ध	....	....	....
	कलि	;प चमीद्ध	....	....	....
	हरि	;चतुर्थीद्ध	....	....	....
	अग्नि	;प्रथमाद्ध	....	....	....
	अलि	;तृतीयाद्ध	....	....	....

CMYK

कपि	;सप्तमीद्ध	....	....	....
यति	;तृतीयाद्ध	....	....	....
मणि	;द्वितीयाद्ध	....	....	....
पाणि	;सप्तमीद्ध	....	....	....
सारथि	;प्रथमाद्ध	....	....	....

४. अधोलिखितेषु वाक्येषु इकारान्त–शब्दान् रेखाङ्कितान् कुर्वन्तु तेषां वचनं च लिखन्तुµ

यथाµ <u>मुनयः</u> ध्यानमग्नाः जीवन्ति। बहुवचनम्

;iद्ध इदं गृहं मणीनां प्रकाशेन शोभायुक्तम् अस्ति। ....

;iiद्ध अग्नये नमः। ....

;iiiद्ध एषः उन्नतः गिरिः भवति। ....

;ivद्ध भ्रमराः पुष्पेभ्यः रसं पिबन्ति। ....

;vद्ध भूपतिः शत्रून् नाशयति। ....

;viद्ध अतिथये फलानि आनय। ....

;viiद्ध अग्नौ मा Øड। ....

;viiiद्ध तिरुमालायां हरेः मन्दिरम् अस्ति। ....

;ixद्ध पाणौ रेखाः सन्ति। ....

;xद्ध नद्यः गिरेः प्रभवन्ति। ....

CMYK

CMYK

५. कोष्ठकात् उचितं विभक्तिरूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तुµ

१. राजा .... सह गच्छति। ;सारथेः/सारथिना/सारथिंद्ध

२. .... ज्वाला वेगेन प्रसरति। ;अग्नेः/अग्नये/अग्निःद्ध

३. .... हरेः स ीर्तनं पुण्यम्। ;कलिं/कलेः/कलौद्ध

४. .... ध्यानं कुर्वन्ति। ;मुनयः/मुनीन्/मुनिषुद्ध

५. एषः श्रेष्ठः .... अस्ति। ;मणिः/मणेः/मणिनाद्ध

६. अद्य .... प्रकाशः तीक्ष्णः अस्ति। ;रवौ/रवेः/रवयेद्ध

७. राजा .... धनानि आभूषणानि च यच्छति। ;कवीनां/कवीन्/कविभ्यःद्ध

८. हिमालयः .... उन्नततमः अस्ति। ;गिरिषु/गिरिभिः/गिरिभ्यःद्ध

९. न अस्ति Øधसमो .... । ;अरिः/अरिं/अरेःद्ध

१०. प च .... नामानि वदत। ;कविभिः/कवीनां/कवयःद्ध

६ ;कद्ध 'कपि' शब्दस्य सम्पूण रूपं लिखतµ

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कपिः	कपी	कपयः
द्वितीया	....	....	....
तृतीया	....	....	....
चतुर्थी	....	....	....
प चमी	....	....	....

CMYK

षष्ठी	....	....	....
सप्तमी	....	....	....
सम्बोधनम्	....	....	....

६. ;खद्ध रिक्तस्थानानि उचितशब्दरूपैः पूरयन्तुμ

	शब्दाः		रूपाणि	
;iद्ध	रवि	रविणा	....	....
;iiद्ध	....	अग्नये	अग्निभ्याम्	....
;iiiiद्ध	....	....	मुन्योः	मुनीनाम्
;ivद्ध	....	भूपतौ	....	....
;vद्ध	....	हरेः	हरिभ्याम्	....
;viद्ध	....	अलिम्	....	....
;viiद्ध	....	....	....	कपयः
;viiiद्ध	....	हे हरे!	....	....

१५

'गुरु' शब्द

;उकारान्तः पुंल्लिॾद्ध

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वितीया विभक्तिः	गुरुं	गुरू	गुरून्
तृतीया विभक्तिः	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
चतुर्थी विभक्तिः	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
प चमी विभक्तिः	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणां
सप्तमी विभक्तिः	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु
सम्बोधनम्	हे गुरो!	हे गुरू!	हे गुरवः!

एवमेव µ *तरु, बाहु, मनु, शम्भु, बन्धु, प्रभु, साधु, भानु, इन्दु, विष्णु, जन्तु इति शब्दानां रूपाणि भवन्ति।*

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखा ितस्य पदस्य विभक्तिं वचनं च लिखतµ

यथाµ	भानुः पूर्वस्यां दिशि उदेति।	प्रथमा	एकवचनम्
;iद्ध	गुरुः पाठं पाठयति।	....	....
;iiद्ध	राष्टपतिः मम गुरवे पुरस्कारं गच्छति।	....	....
;iiiद्ध	छात्रः गुरौ स्निह्यन्ति।	....	....

CMYK

;ivद्ध	मम माता गुरुणा सह सम्भाषणं करोति।	....	....
;vद्ध	वयं गुरुं नमामः।	....	....
;viद्ध	वयं गुरोः उपदेशम् अनुसरामः।	....	....
;viiद्ध	गुरोः शब्दकोशम् आनयामि।	....	....
;viiiद्ध	जन्तुशालायां विविधाः जन्तवः सन्ति।	....	....
;ixद्ध	वयम् उत्सवेषु बन्धून् मिलामः।	....	....
;xद्ध	प चानां तरूणां नामानि लिखत।	....	....

२. अधोदÙानां शब्दानां रूपाणि रिक्तस्थानेषु लिखन्तुμ

	शब्दाः	;विभक्तिःद्ध	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा	गुरु	;प चमीद्ध	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
;iद्ध	मनु	;प्रथमाद्ध	....	....	....
;iiद्ध	बन्धु	;तृतीयाद्ध	....	....	....
;iiiद्ध	शम्भु	;सप्तमीद्ध	....	....	....
;ivद्ध	प्रभु	;चतुर्थीद्ध	....	....	....
;vद्ध	साधु	;द्वितीयाद्ध	....	....	....
;viद्ध	भानु	;प चमीद्ध	....	....	....
;viiद्ध	इन्दु	;षष्ठीद्ध	....	....	....
;viiiद्ध	तरु	;द्वितीयाद्ध	....	....	....
;ixद्ध	जन्तु	;प्रथमाद्ध	....	....	....
;xद्ध	विष्णु	;सम्बोधनम्द्ध	....	....	....

CMYK

CMYK

३. ßभानुÞशब्दस्य सम्पूर्ण–शब्दरूपाणि लिखन्तुµ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	....	....	....
द्वितीया	....	....	....
तृतीया	....	....	....
चतुर्थी	....	....	....
प चमी	....	....	....
षष्ठी	....	....	....
सप्तमी	....	....	....
सम्बोधनम्	....	....	....

४. कोष्ठकात् उचितं रूपं चित्वा वाक्यानि पूरयन्तुµ

यथाµ मम गुरुः अनुशासनप्रियः अस्ति। ;गुरवः/गुरुः/गुरुद्ध

;iद्ध शीतकाले .... प्रकाशः सर्वान् प्रसीदति। ;भानोः/भानुः/भानवेद्ध

;iiद्ध जन्तुशालायां नानाविधाः .... सन्ति। ;जन्तवः/जन्तुः/जन्तून्द्ध

;iiiद्ध .... नमः। ;भानवे/भानोः/भानुम्द्ध

;ivद्ध मम माता .... पालयति। ;तरुभिः/तरवः/तरून्द्ध

;vद्ध ते आकाशे .... पश्यन्ति। ;इन्दुम्/इन्दुः/इन्दुभ्याम्द्ध

;viद्ध .... जनैः सह मैत्रीं कुरुत। ;साधोः/साधवे/साधुभिःद्ध

CMYK

CMYK

;viiद्ध सर्वेषु ………………… प्रीतिः कार्या।	;जन्तुषु/जन्तूनां/जन्तुभिःद्ध
;viiiद्ध भानुः ………………… च भुवनस्य द्वे नेत्रे स्तः।	;इन्दुः/इन्दुं/इन्दौद्ध
;ixद्ध ………………… आम्रफलानि पतन्ति।	;तरुणा/तरोः/तरौद्ध
;xद्ध ………………… ! सर्वे सुखिनः भवेयुः।	;हे प्रभो!/प्रभुः/प्रभवःद्ध

CMYK

CMYK

१६

(i) ßपितृÞशब्दः

; कारान्तः पुंल्लिअद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितन्
तृतीया	पित्र	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
प चमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रेः	पितणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रेः	पितृषु
सम्बोधनम्	हे पितः!	हे पितरौ!	हे पितरः!

(ii) ßमातृÞशब्दः

; कारान्तः स्त्रीलिअद्ध

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातः
तृतीया	मात्र	मातृभ्याम्	मातृभिः

CMYK

चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
प चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधनम्	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखा तिस्य पदस्य विभक्तिं वचनं च लिखन्तुμ

	विभक्तिः	वचनम्
यथा μ वन्दे मातरम्।	द्वितीया	एक
;iद्ध दिनेशस्य पिता यन्त्रकर्ता अस्ति।	....	....
;iiद्ध श्रीरामः पितुः उपदेशम् अपालयत्।	....	....
;iiiद्ध आवां पित्र सह राज्यसभां गमिष्यावः।	....	....
;ivद्ध प्राचार्यः मम पित्रे एकं पत्रम् अलिखत्।	....	....
;vद्ध अहं पितरं पृष्ट्वा दास्यामि।	....	....
;viद्ध तस्याः पितरि अधिका प्रीतिः अस्ति।	....	....
;viiद्ध मम माता सम्यक् गायति।	....	....
;viiiद्ध मातुः तुल्या देवता नास्ति।	....	....
;ixद्ध अहं सव मम मात्रे निवेदयामि।	....	....
;xद्ध राधिका प्रतिदिनं मात्र सह विपणिं गच्छति।	....	....

२. अधोदÙनां प्रश्नानाम् उÙराणि आवरणे प्रदÙशब्दानाम् उचितरूपैः लिखन्तुμ

प्रश्नाः		उÙराणि	
;iद्ध	तव मातुः नाम किम्?	मम ············ नाम श्रीमती कमला अस्ति।	;मातृ, ष.वि.द्ध
;iiद्ध	तव पितुः नाम किम्?	मम ············ नाम श्रीमान् आकाशः अस्ति।	;पितृ, ष.वि.द्ध
;iiiद्ध	दशरथः लक्ष्मणस्य कः?	दशरथः लक्ष्मणस्य ············।	;पितृ, प्र.वि.द्ध
;ivद्ध	सुमित्र शत्रुघ्नस्य का?	सुमित्र शत्रुघ्नस्य ············।	;मातृ, प्र.वि.द्ध
;vद्ध	जगदीशः तव कः?	जगदीशः मम ············।	;भ्रातृ, प्र.वि.द्ध
;viद्ध	लक्ष्मणः केन सह वनम् अगच्छत्?	लक्ष्मणः ············ सह वनम् अगच्छत्।	;भ्रातृ, तृ.वि.द्ध
;viiद्ध	श्रवणकुमारः कयोः भक्तः?	श्रवणकुमारः ············ भक्तः आसीत्।	;पितृ, ष.वि.,द्विव.द्ध
;viiiद्ध	तव कति भ्रातरः सन्ति?	मम चत्वारः ············ अस्ति।	;भ्रातृ, प्र.वि.द्ध
;ixद्ध	त्वं केन सह भ्रमणाय गच्छसि?	अहं ·········· सह भ्रमणाय गच्छामि।	;भ्रातृ, तृ.वि.द्ध
;xद्ध	त्वं कया सह आपणं गच्छसि?	अहं ············ सह आपणं गच्छामि।	;मातृ, तृ.वि.द्ध
;xiद्ध	त्वं मात्रे किम् अयच्छः?	अहं ············ पुस्तकम् अयच्छम्।	;मातृ, च.वि.द्ध

CMYK

१७

विशेष्यं विशेषणम् च

१. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु

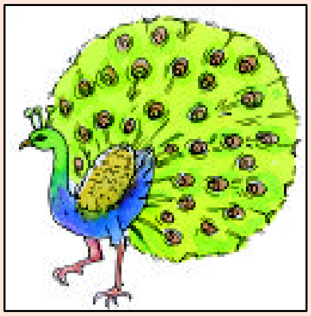

(i) हरितः शुकः खादति।

(ii) श्वेतः कपोतः भ्रमति।

(iii) सुन्दरः मयूरः नृत्यति।

(iv) चतुरा बाला पठति।

(v) चतुरः बालः पठति।

(vi) खगः नीले आकाशे उत्पतति।

(vii) उन्नतेषु वृक्षेषु फलानि सन्ति।

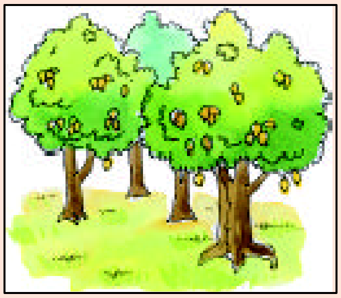

(viii) इदं शोभनं पुस्तकम्अस्ति।

(ix) सः नवीनं वस्त्रं धारयति।

(x) सर्वे जनाः मधुराणि वचनानि वदन्तु।

	प्रश्नाः	उत्तराणि
(i)	शुकः कीदृशः अस्ति?	हरितः
(ii)	कीदृशः कपोतः भ्रमति?	श्वेतः
(iii)	कीदृशः मयूरः नृत्यति?	....
(iv)	कीदृशी बालिका पठति?	....
(v)	बालः कीदृशः अस्ति?	....

CMYK

CMYK

(vi) खगः कीदृशे आकाशे उत्पतति? ....

(vii) इदं पुस्तकं कीदृशम् अस्ति? ....

(viii) वस्त्रं कीदृशम् अस्ति? ....

(ix) फलानि कीदृशेषु वृक्षेषु सन्ति? ....

२. उपरिलिखितानि सर्वाणि उÙराणि पुनः अत्र लिखन्तु–

....

....

प्रश्नानाम् एतानि उÙराणि विशेषणपदानि सन्ति।

३. अधोलिखितानि वाक्यानि पठत। विशेषण–विशेष्याणां लेखनं कुर्वन्तु–

विशेष्यम् विशेष्यम्

१. जनाः रक्तं दुर्गं गच्छन्ति। १.

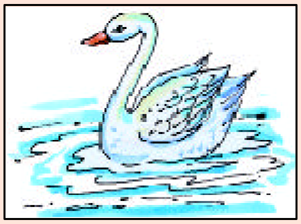

२. श्वेतः हंसः तडागे तर। २.

३. शीतला गङ्गा प्रवहति। ३.

CMYK

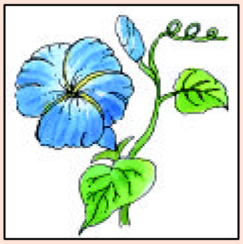

४. नीलं पुष्पं विकसति। ४.

५. घटे शीतलं जलम् अस्ति। ५.

४. उचितरूपेण मेलनं त्वा पुनः लिखन्तु–

विशेषणानि	विशेष्याणि		पुनर्लेखनम्
वन्याः	गजः	१.	....
श्वेतवर्णः	मृगाः	२.	....
शीतला	हंसः	३.	....
विकसितानि	छाया	४.	....
पावनी	पुष्पाणि	५.	....

५. अधोलिखितेषु वाक्येषु विशेषण–विशेष्य–पदानि रेखाङ्कितानि कुर्वन्तु–

यथा ;iद्ध स्वस्थः बालकः गच्छति। ;iiद्ध जनाः सुखमयं जीवनं इच्छन्ति।

एवम् ;iiद्ध रमणीयं वातावरणं मनः रमयति। ;iiiद्ध शान्तः जनः सर्वजनप्रियः भवति।

;ivद्ध च लं मनः कुत्र न भ्रमति? ;vद्ध मनोहारिणी नदी अत्र प्रवहति।

CMYK

;viद्ध बालकः मधुरगानं Üणोति। ;viiद्ध उद्याने उन्नताः वृक्षाः सन्ति।

;vii) हिमालयः उन्नतः पर्वतः अस्ति। ;ixद्ध चतुरः बालकः गुरुं नमति।

;x) बुðमान् जनः स्वयं चिन्तयति। ;xiद्ध प्रसन्नः बालकः तत्र Øीडति।

६. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा उचितरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत–

म ूषा µ

पुरातनानि, दुःखितान्, ज्ञानवर्धकानि, मनोहराणि, छात्र, वृðान्, बालकः, वचनं, मधुरं, लोकरक्षकम्, महात्मनः।।

एषः .... प्रदीपः प्रतिदिनं सूर्योदयात् पूर्वम् उतिष्ठति। स्नानादिकं त्वा .... ईश्वरं प्रणम्य स्वकीयानि .... पुस्तकानि पठति। अस्मिन् पुस्तके सुन्दराणि .... च कथावस्तूनि पठित्वा ज्ञानं प्राप्नोति। अत्र .... चित्रणि दृष्ट्वा प्रसन्नः भवति। .... बुðस्य जीवनचरितं पठति। तस्य उपदेशान् स्वजीवने अनुपालयति। .... जनान् दृष्ट्वा स्वयमपि दुःखम् अनुभवति। कठोरं .... कदापि न वदति। .... जनान् नित्यम् उपसेवते। सदा .... वचनं भाषते। प्रदीपः सुयोग्यः .... अस्ति।

CMYK

CMYK

७. चित्रं दृष्ट्वा उत्तरत। यथा–

(i)

एषः कः? – एषः बालकः।

बालकस्य नाम किम्? – बालकस्य नाम राजीवः।

राजीवः कीदृशः? – राजीवः बुद्धिमान् अस्ति।

अत्र प्रयुक्तं विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत।

राजीवः – विशेष्यम् ऋ बुद्धिमान् – विशेषणम्।

(ii) एवम् – अयं कः? अयं पुरुषः।

अस्य नाम किम्? अस्य नाम–सुधीशः।

अयं कीदृशः? अयं विनम्रः।

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत ....।

(iii)

एषा का? µ एषा महिला ।

अस्याः नाम किम्?

एषा च प्रिया महिला।

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत ....।

अस्याः नाम सुधा।

CMYK

(iv) एतद् किम्? एतद् पुष्पम्

एतद् कीदृशम्? एतद् सुन्दरम्

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत। ....

(v) इदं कस्य चित्रम्? उद्यानस्य।

उद्यानं कीदृशम्? रमणीयम् ....।

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत ....।

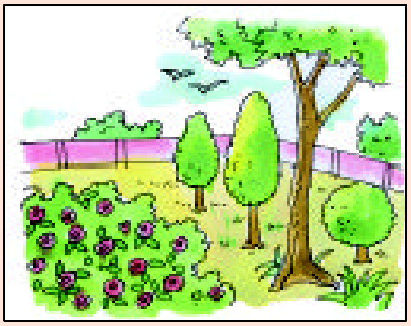

(vi) इदं कस्याः चित्रम्? नद्याः।

नदी कीदृशी अस्ति? शीतला।

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत।

(vii) एषः कः? विद्यालयः।

एषः कीदृशः विद्यालयः? सुन्दरः।

विशेषणं विशेष्यं च चित्वा लिखत।

CMYK

(viii)

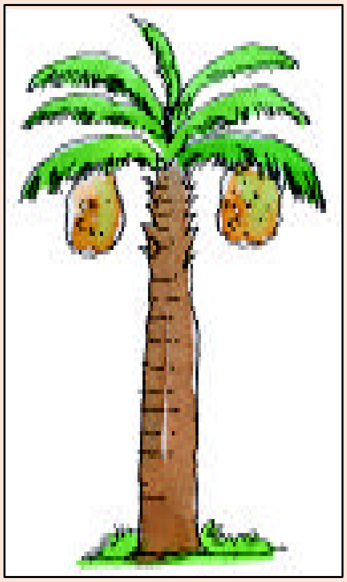

(ix)

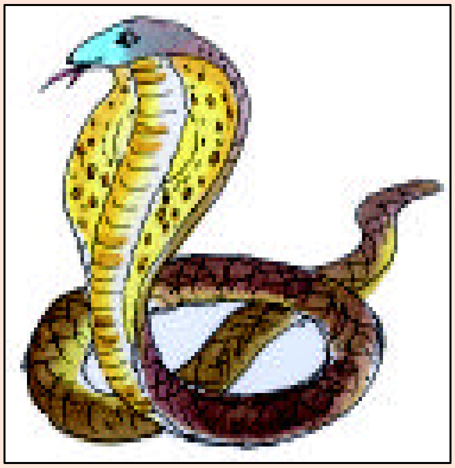

इदं कस्य चित्रम्? वृक्षस्य।

वृक्षः कीदृशः? विशालः ।

विशेषणम् .... ।

विशेष्यम् .... ।

इदं कस्य चित्रम्? सर्पस्य।

अयं कीदृशः? ष्णः।

विशेषणम् .... ।

विशेष्यम् .... ।

८. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा विशेषण–विशेष्याणि चित्वा लिखत–

अस्माकं विद्यालये विशालं Øडाक्षेत्रम् अस्ति। विद्यालयस्य घण्टायाः स्वरः मधुरः अस्ति। सर्वे च छात्रः सुयोग्याः सन्ति। एकं रमणीयम् उद्यानम् अस्ति। तत्र अनेकाः पुष्पिताः लताः सन्ति। उन्नतेषु वृक्षेषु रुचिराणि फलानि तथैव सुगन्धीनि पुष्पाणि च सन्ति। दीर्घासुशाखासु हरितानि पत्रणि सन्ति। हरिताः वर्णाः शुकाः पक्वानि फलानि खादन्ति। चपलाः वानराः इतस्ततः कूर्दन्ति। विशाले आकाशे नीलमेघाः प्रसरन्ति। मेघसमूहं दृष्ट्वा प्रसन्नाः मयूराः सर्वत्र नृत्यन्ति। अहो! कियत् आकर्षकम् उद्यानम् इदम्।

CMYK

६. अधो लिखितेषु वाक्येषु विशेष्य–पदानि चित्वा लिखत।

(i) अयम् अस्माकं महान् देशः अस्ति। ....

(ii) एषः पूज्यः जनः भवति। ....

(iii) जनः सुन्दरं गृहम् आगच्छति। ....

(iv) महान् पुरुषः धर्मम् उपदिशति। ....

(v) मुख्यः अध्यापकः अत्र आगच्छति। ....

(vi) प्रियाः बालकाः धावन्ति। ....

(vii) सत्यवादिनः जनाः सम्मानं विन्दन्ति। ....

(viii) एषः प्रसि : विद्यालयः अस्ति। ....

(ix) प्रचण्डः सूर्यः आकाशे प्रकाशते। ....

(x) शीतलः चन्द्रः रात्रै प्रकाशते। ....

(xi) इदं सुन्दरं गृहम् अस्ति। ....

(xii) चतुराः वानराः कूर्दन्ति। ....

(xiii) मधुराणि फलानि वृक्षात् पतन्ति। ....

(xiv) एषः पीतं वस्त्रं नयति। ....

(xv) सरसि सुन्दराणि कमलानि सन्ति। ....

(xvi) Ø : जनः सुखं न प्राप्नोति। ....

CMYK

१०. अधोलिखितेषु वाक्येषु विशेषण–पदानि चित्वा लिखत।

(i) मलिनं वस्त्रं न धारयेत्। ....

(ii) स्वच्छं जलं सदा पिबतु। ....

(iii) विकसितं कमलं चिÙम् आकर्षयति। ....

(iv) इयं शोभा यात्र अस्ति। ....

(v) एषः दीर्घःरज्जुः अस्ति। ....

(vi) व चकः जम्बुकः अत्र अस्ति। ....

(vii) उपकारकः पत्र्वाहकः पत्रं वितरति। ....

(viii) सदा साधुः व्यवहारः आवश्यकः। ....

(ix) कठोरं वचनं न वक्तव्यम्। ....

(x) शोभनं मित्रं अहं पश्यामि। ....

CMYK

CMYK

१८

स ्ख्या

एकस्मात् आरभ्य प चाशत् ;१–५०द्ध पर्यन्तम्।

१.	एकम्	....	१८.	अष्टादश	....
२.	द्वे	....	१६.	एकोनविंशतिः नवदश	....
३.	त्रीणि	....	२०.	विंशतिः	....
४.	चत्वारि	....	२१.	एकविंशतिः	....
५.	प च	....	२२.	द्वाविंशतिः	....
६.	षट्	....	२३.	त्र्योविंशतिः	....
७.	सप्त	....	२४.	चतु वशतिः	....
८.	अष्ट or अष्टौ	....	२५.	प चविंशतिः	....
६.	नव	....	२६.	षड्विंशतिः	....
१०.	दश	....	२७.	सप्तविंशतिः	....
११.	एकादश	....	२८.	अष्टाविंशतिः	....
१२.	द्वादश	....	२६.	एकोनत्रिंशत् or नवविंशतिः	....
१३.	त्र्योदश	....	३०.	त्रिंशत्	....
१४.	चतुर्दश	....	३१.	एकत्रिंशत्	....
१५.	प चदश	....	३२.	द्वात्रिंशत्	....
१६.	षोडश	....	३३.	त्र्यस्त्रिंशत्	....
१७.	सप्तदश	....	३४.	चतुस्त्रिंशत्	....

CMYK

३५.	प चत्रिंशत्	....	४३.	त्रिचत्वारिंशत्	....
३६.	षट्त्रिंशत्	....	४४.	चतुश्चत्वारिंशत्	....
३७.	सप्तत्रिंशत्	....	४५.	प चचत्वारिंशत्	....
३८.	अष्टात्रिंशत्	....	४६.	षट्चत्वारिंशत्	....
३९.	एकोनचत्वारिंशत्/ नवत्रिंशत्	....	४७.	सप्तचत्वारिंशत्	....
			४८.	अष्टचत्वारिंशत्	....
४०.	चत्वारिंशत्	....	४९.	एकोनप चाशत्/ नवचत्वारिंशत्	....
४१.	एकचत्वारिंशत्	....			
४२.	द्विचत्वारिंशत्	....	५०.	प चाशत्	....

''एक'' शब्दः ;१द्ध

स ्ख्यावाचकः शब्दः

विभक्तिः	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
प्रथमा	एकः	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
प चमी	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

'एक'' शब्दस्य रूपाणि केवलम् एकवचने एव भवन्ति।

CMYK

"द्वि" शब्दः ;२द्ध

;केवलं द्विवचनेद्ध

विभक्तिः	पुंल्लिञे	स्त्रीलिञे	नपुंसकलिञे
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
प चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

"द्वि" शब्दस्य रूपाणि केवलम् द्विवचने एव भवन्ति।

"त्रि" शब्दः ;३द्ध

;केवलं बहुवचनेद्ध

विभक्तिः	पुंल्लिञे	स्त्रीलिञे	नपुंसकलिञे
प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
प चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
षष्ठी	त्र्याणाम्	तिसणाम्	त्र्याणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

"त्रि" शब्दस्य रूपाणि केवलम् बहुवचने एव भवन्ति।

CMYK

CMYK

"चतुर्" शब्दः ;४द्ध

;केवलं बहुवचनेद्ध

विभक्तिः	पुंल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृतीया	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
प चमी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

"चतुर्" शब्दस्य रूपाणि केवलम् बहुवचने एव भवन्ति।

	प चन् ;५द्ध	षट् ;६द्ध	सप्तन् ;७द्ध	अष्टन् ;८द्ध
प्रथमा	प च	षट्	सप्त	अष्ट or अष्टौ
द्वितीया	प च	षट्	सप्त	अष्ट or अष्टौ
तृतीया	प चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टभिः
चतुर्थी	प चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः
प चमी	प चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः
षष्ठी	प चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	अष्टानाम्
सप्तमी	प चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टसु

CMYK

	नवन् ;९द्ध	दशन् ;१०द्ध
प्रथमा	नव	दश
द्वितीया	नव	दश
तृतीया	नवभिः	दशभिः
चतुर्थी	नवभ्यः	दशभ्यः
प चमी	नवभ्यः	दशभ्यः
षष्ठी	नवानाम्	दशानाम्
सप्तमी	नवसु	दशसु

ध्यातव्यम्

''प च'' इति एतस्मात् आरभ्य स ्ख्या–शब्दानां लिञनुसारं रूपभेदः न अस्ति। सर्वेषु लिञ्ेषु समानरूपाणि एव भवन्ति।

१. अधोलिखितेषु वाक्येषु स ्ख्यावाचक–शब्दान् रेखाङ्कितान् त्वा तेषां लिञंविभक्तिं च लिखन्तु–

	लिञम्	विभक्तिः
यथा : अत्र एकः बालकः Øडति	पुंल्लिञ	प्रथमा
(i) तत्र एका द्विचØका तिष्ठति।	....	....
(ii) अस्मिन् नगरे एका तपस्विनी आसीत्।	....	....
(iii) मम भगिनी त्रीणि फलानि आनयति।	....	....
(iv) द्वयोः हस्तयोः कति अ ्गुल्यः सन्ति?	....	....
(v) शिक्षिका एकां कथां पठति	....	....

(vi) सः एकया Øडया प्रसन्नः भवति ....

(vii) अध्यापकः त्रिभ्यः छात्रेभ्यः पारितोषिकम् अयच्छत्। ....

(viii) बालिकायाः तिस्रः मालाः अत्र सन्ति। ....

(ix) त्वं चतुर्षु महानगरेषु कुत्र वासं कर्तुम् इच्छसि? ....

(x) चतुणा िØकेट–Øडकानां नामानि वदत। ....

(xi) महाकविः कालिदासः द्वे महाकाव्ये अरचयत्। ....

(xii) एकस्मिन् सप्ताहे कति दिनानि सन्ति? ....

(xiii) सः तिसृभ्यः नदीभ्यः जलम् आहरति। ....

२. म जूषातः उचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

म जूषा	एकम् । द्वौ । त्रीणि । चत्वारि । प च । षट् । सप्त । अष्ट । नव ।

(i) पाण्डवाः .... आसन् ।

(ii) सर्वेषां .... एव मस्तकम् अस्ति ।

(iii) सप्ताहे .... दिनानि भवन्ति ।

(iv) ब्रह्मणः .... मुखानि सन्ति ।

(v) भगवतः शिवस्य तु नेत्रणि .... ।

(vi) भारते पर्यायेण .... तवः आगच्छन्ति ।

(vii) वानरस्य अपि .... बाहू स्तः ।

(viii) .... भुजाः सन्ति ।

(ix) ग्रहाः .... भवन्ति ।

३. चित्राणि दृष्ट्वा उचित–सङ्ख्या–शब्द–रूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) 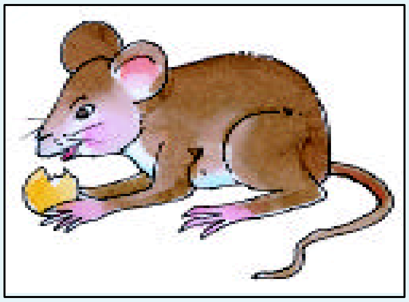 .... मूषकः

(ii) 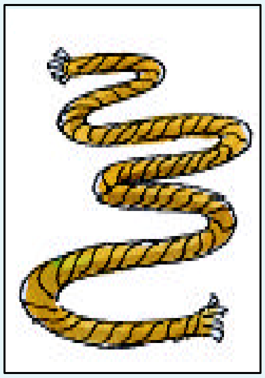 .... रज्जुः

(iii) .... गृहम्

(iv) 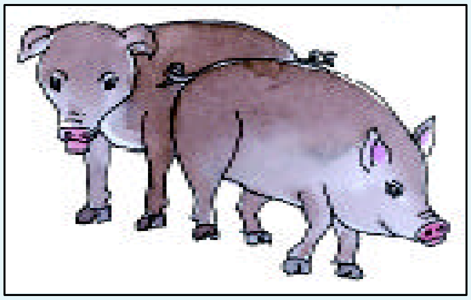 .... वराहौ

(v) ....बालिके

(vi) 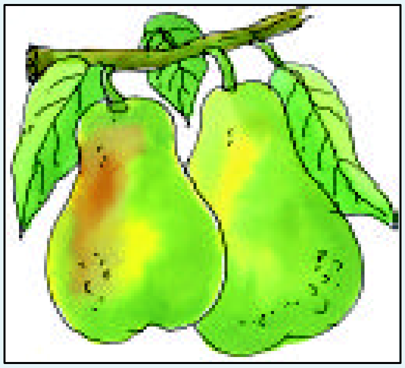 .... फले

(vii) .... सिंहाः

(viii) .... कन्याः

CMYK

(ix) 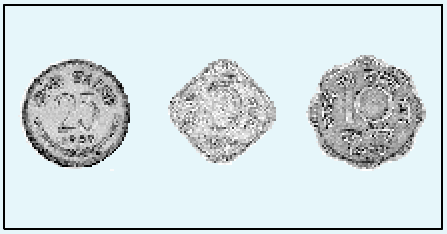 .... नाणकानि

(x) .... बालकाः

(xi) 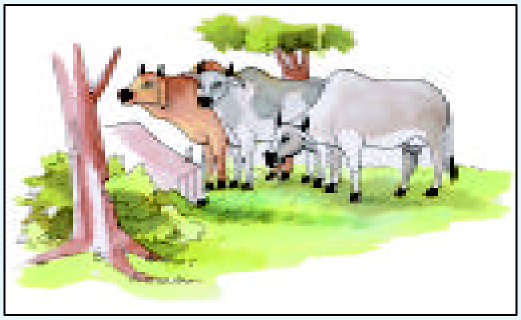 .... धेनवः

(xii) 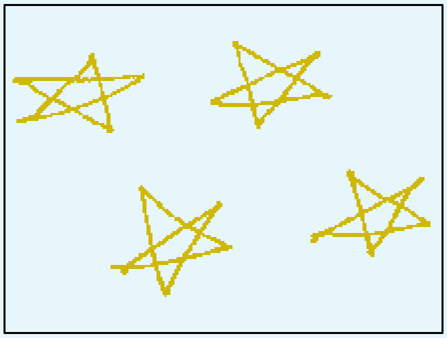 .... नक्षत्राणि

CMYK

१६

अव्ययानि

इमम् अनु च्छेदं पठन्तु

इदानीं प्रातः कालः अस्ति। प्रातः यदा सूर्यः उदयति तदा सव वातावरणं स्वच्छं भवति। उद्याने बहवः वृक्षाः लतासु बहूनि पुष्पाणि च सन्ति। यत्र पुष्पाणि सन्ति तत्र भ्रमराः आगत्य मधु पिबन्ति। जनाः तत्र भ्रमणाथ गच्छन्ति। शिशवः अपि तत्र आनन्देन Øडन्ति। : अहं स्व मित्रैः सह उद्यानं गत्वा अØडम्। अद्य अहं तत्र गत्वा भ्रमणं करोमि। श्वः सायम् अपि अहं तत्र गत्वा Øडिष्यामि। यदि त्वं प्रतिदिनं भ्रमणाय गमिष्यसि तर्हि शरीरं स्वस्थं भविष्यति। अतएव सर्वे प्रतिदिनम् उद्यानं गत्वा प्रकृतेः आनन्दं अनुभवन्तु। शरीरस्य स्वास्थ्यं मनसः शान्तिं च विन्दन्तु।

१. उपरिलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा स्थूलानि पदानि अधः लिखतμ

....	....	....
....	....	....
....	....	....
....	....	....

एतानि सर्वाणि अव्ययपदानि सन्ति।

२. म जूषायाः समुचितानि अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

सायंकालः

;iद्ध .... साय ाlः।

CMYK

;iiद्ध .... अस्माकं परीक्षा भविष्यति।

;iiiद्ध .... अहं पित्र सह आपणम् अगच्छम्।

;ivद्ध .... रविवासर : अस्ति।

;vद्ध मम मित्रम् .... मया सह Øडिष्यति।

;viद्ध हे ईश्वर! त्वम् .... मम बन्धुः।

;viiद्ध .... वयं Øडाक्षेत्रे गच्छामः।

;viiiद्ध .... देशः .... वेशः।

;ixद्ध .... कमलानि .... भ्रमराः।

;xद्ध .... सम्यक् पठिष्यसि .... सफलतां प्राप्नोषि।

;xiद्ध .... सूर्यः उदयति .... अन्धकारः नश्यति।

;iद्ध बालकाः बालिकाः .... उत्साहेन गानं गायन्ति।

म जूषा
यथा–तथा, अधुना, अपि,
:, यदा–तदा, एव, अद्य,
श्वः, यदि–तर्हि, च,
यत्र–तत्र, इदानीम्।

३. म जूषायाः साहा येन वाक्यानि रचयतµ

यथा – त्वम् इदानीं पाठं लिखसि।

त्वम्	इदानीं	उद्यानम्	करोषि
	श्वः	पाठं	खादसि
	ह्यः	अस्मान्	पश्यसि
	अद्य	किं	अगच्छः
	अपि	चित्रणि	लिखसि
	एव	भोजनं	रक्षसि
	अधुना	पुस्तकालयं	गमिष्यसि

CMYK

;iद्ध ....

;iiद्ध ....

;iiiद्ध ....

;ivद्ध ....

;vद्ध ....

;viद्ध ....

;viiद्ध ....

४. अधोलिखित–चØत् अव्ययपदानि चित्वा दश वाक्यानि रचयतμ

कुत्र कदा कति	एव च यथा, तथा
:, श्वः, अधुना, अद्य	यत्र तत्र कुत्र अत्र

;iद्ध ....

;iiद्ध ....

;iiiद्ध ....

;ivद्ध ....

;vद्ध ....

;viद्ध ....

;viiद्ध ....

;viiiद्ध ....

;ixद्ध ....

;xद्ध ....

२०

'क्त्वा' प्रत्ययस्य प्रयोगः

१. अत्र वाक्यद्वयं लिखितम् अस्ति, प्रथमवाक्यस्य िØयास्थाने ßक्त्वाÞप्रत्ययान्तं पदं प्रयुज्य उदाहरणम् अनुसृत्य वाक्यानि लिखतµ

यथा µ सुशीलः दुग्धं पिबति विद्यालयं च गच्छति।

सुशीलः दुग्धं पीत्वा विद्यालयं गच्छति।

;iद्ध मनुः Øडाक्षेत्रं गच्छति Øडति च।

मनुः Øडाक्षेत्रं गत्वा Øडति।

;iiद्ध विमला संस्-तं पठति लिखति च।

विमला संस्-तं .... लिखति। पठित्वा

;iiiद्ध वयं नाटकं पश्यामः गृहं च गच्छामः।

वयं नाटकं .... गृहं गच्छामः। दृष्ट्वा

;ivद्ध रामः फलं खादति धावति च।

रामः फलं .... धावति। खादित्वा

;vद्ध बालिकाः पाठान् पठन्ति लिखन्ति च।

बालिकाः पाठान् .... लिखन्ति। पठित्वा

;viद्ध रामः पत्रं लिखति प्रेषयति च।

रामः पत्रं .... प्रेषयति। लिखित्वा

;viiद्ध हरिणः वने भ्रमति तृणानि च चरति।

हरिणः वने .... तृणानि चरति च। भ्रमित्वा

;viiiद्ध भिक्षुकः भोजनं खादति वनं गच्छति च।

भिक्षुकः भोजनं .... वनं गच्छति। खादित्वा

;ixद्ध सः Üलोकं स्मरति वदति च।

सः Üलोकं .... वदति। स्मृत्वा

;xद्ध चोरः भूषणानि हरति धावति च।

चोरः भूषणानि .... धावति। âत्वा

;xiद्ध हरिणः धावति जलं च पिबति।

हरिणः .... जलं पिबति धावित्वा

;xiiद्ध अहं गृहं गच्छामि भोजनं पचामि च।

अहं गृहं .... भोजनं पचामि। गत्वा

२१

'ल्यप्' प्रत्ययस्य प्रयोगः

१. Øयापदेन सह ल्यप् प्रत्ययं प्रयुज्य लिखतμ

यथा– छात्रः विद्यालयं प्रविशन्ति आचाय च प्रणमन्ति।

छात्रः विद्यालयं प्रविश्य आचाय प्रणमन्ति।

;iद्ध सैनिकाः मातृभूमिं प्रणमन्ति आनन्दं च लभन्ते।

सैनिकाः मातृभूमिं .... आनन्दं लभन्ते प्रणम्य

CMYK

;iiद्ध वानरः वृक्षम् आरोहति फलं च खादति।

वानरः वृक्षं .... फलं खादति। आरुह्य

;iiiद्ध भक्ताः देवं सम्पूजयन्ति गृहं च गच्छन्ति।

भक्ताः देवं .... गृहं गच्छन्ति। सम्पूज्य

;ivद्ध सः उपनेत्रम् अन्वेषयति विद्यालयं च गच्छति।

सः उपनेत्रम् .... विद्यालयं गच्छति। अन्वेष्य

;vद्ध माला कूपात् जलम् आनयति देवालयस्य च समीपं गच्छति।

माला कूपात् जलम् .... देवालयस्य समीपं गच्छति। आनीय

;viद्ध सः आनन्दम् अनुभवति विदेशं च गच्छति।

सः आनन्दं .... विदेशं गच्छति। अनुभूय

;viiद्ध कविता प्रातः षड्वादने उिÙष्ठति स्नानं च करोति।

कविता प्रातः षड्वादने .... स्नानं करोति। उत्थाय

;viiiद्ध उमेशः स्वगृहं परित्यजति मातुलस्य च गृहं गच्छति।

उमेशः स्व गृहं .... मातुलस्य गृहं गच्छति। परित्यज्य

;ixद्ध कोकिलः वृक्षम् उपविशति कूजति च।

कोकिलः वृक्षम् .... कूजति। उपविश्य

;xद्ध सुकेशः कार्यालयात् आगच्छति भोजनं च खादति।

सुकेशः कार्यालयात् .... भोजनं खादति। आगत्य

CMYK

२२

'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः

१. तुमुन् प्रत्ययं संयोज्य रिä स्थानि पूरयत–

यथा–

श्यामः पत्र यं .... ;गम् + तुमुन्द्ध इच्छति

श्यामः पत्र यं गन्तुम् इच्छति।

(i) अहं गञयाम् .... ;स्ना + तुमुन्द्ध गच्छामि।

(ii) पशवः .... ;चर् + तुमुन्द्ध क्षेत्रं गच्छन्ति।

(iii) सः गानं .... ;श्रु + तुमुन्द्ध वा छति।

(iv) सः कथां .... ;कथ् + तुमुन्द्ध देवालयं गच्छति।

(v) सोमः जन्तुशालाम् .... ;दृश् + तुमुन्द्ध 'वण्ड ूर्' इति प्रदेशम् अगच्छत्।

(vi) नृपः सर्वान् .... ;रक्ष् + तुमुन्द्ध वा छति।

(vii) कुमारः .... ;Øड् + तुमुन्द्ध Øडाक्षेत्रं बालकैः सह गच्छति।

(viii) सर्वे प्रातःकाले भ्रमणाय .... उद्यताः सन्ति। ;भ्रम् + तुमुन्द्ध

म जूषा
Øडितुम्, भ्रमितुम्, कथयितु, द्रष्टुम्, चरितुम्,
स्नातुम्, श्रोतुम्, रक्षितुम्

CMYK

मिश्रितः अभ्यासः

१. अधोलिखित–अनुच्छेदात् 'क्त्वा–ल्यप्' प्रत्ययान्तानि पदानि चित्वा घटम् पूरयत–

राहुलः प्रातःकाले घटिकायाः शब्दं श्रुत्वा, नेत्रे उन्मीलय जृम्भणं त्वा, शयनात् उत्थाय, उपनेत्रम् अन्विष्य, तत् नेत्रे निवेश्य, दन्तकूच गृहीत्वा, दन्तफेनं विलिप्य, दन्तान् क्षालयित्वा, मुखं शु ी त्य, पूजागृहं गत्वा, तत्र भक्त्या स्थित्वा, ईÜरम् मनसा ध्यात्वा, श्लोकेन प्रार्थयित्वा, साष्टाञं नमस- त्य, व्यायामं त्वा, दुग्धं पीत्वा, वार्तापत्रिकां पठित्वा, ततः स्नात्वा, वस्त्राणि च धारयित्वा, आहारं खादित्वा, पुस्तकानि स्यूते स्थापयित्वा, स्यूतम् आनीय, भ्रातरं हस्तेन नीत्वा, पाठशालां गच्छाति।

क्त्वा

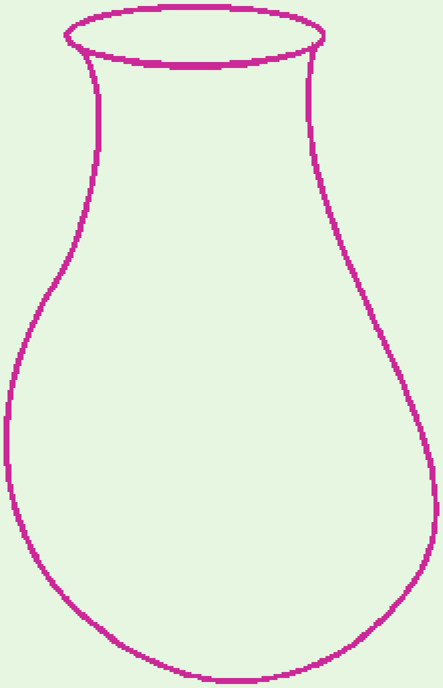

ल्यप्

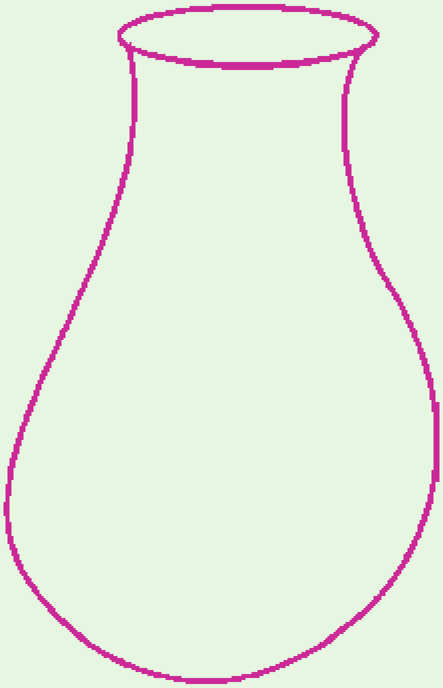

CMYK

CMYK

२. नमिता किं कर्तुम् इच्छति इति चित्रणां साहा येन कोष्ठके दÙ धातुभिः सह 'तुमुन्' प्रत्ययं संयोज्य लिखत–

(i)

नमिता जलम् ....

;पा + तुमुन्द्ध इच्छति।

(ii) नमिता पुस्तकम् ....

;पठ् + तुमुन्द्ध उपविशति।

(iii)

नमिता फलानि ....

;Øी + तुमुन्द्ध आपणं गच्छति।

(iv) नमिता वस्त्रं ....

;नी + तुमुन्द्ध मातुः समीपं गच्छति।

CMYK

CMYK

(v)

नमिता गृहकाय ....

; + तुमुन्द्ध

वा छति परन्तु तूष्णीम् एव तिष्ठति।

(vi) नमिता माला: ....

;रच् + तुमुन्द्ध

पुष्पाणि आनयति।

(vii)

नमिता धनं .... ;लभ् + तुमुन्द्ध

विÙकोषम् गच्छति।

CMYK

(viii) नमिता पत्रं .... ;प्रेष् + तुमुन्द्ध पत्रलयं गच्छति।

(ix)

नमिता पाठं .... ;पठ् + तुमुन्द्ध

विद्यालयं गच्छति।

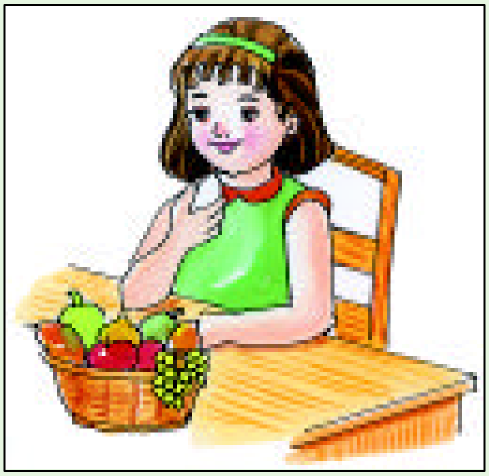

(x) नमिता गृहं ....

;गम् + तुमुन्द्ध

फलानि खादति।

CMYK

(xi) नमिता सिंहम् .... ;दृश् + तुमुन्द्ध जन्तुशालाम् गच्छति।

(xii) नमिता पुष्पाणि ....

;आ + नी + तुमुन्द्ध उद्यानं गच्छति।

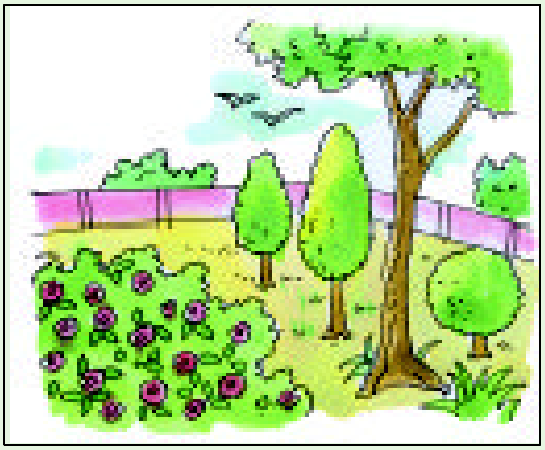

(xiii)

नमिता नृत्यं ....

;दृश् + तुमुन्द्ध सभां गच्छति।

(xiv) नमिता गानं .... ;श्रु + तुमुन्द्ध

सभां गच्छति।

CMYK

३. उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) वयं ध्वनिविक्षेपक–यन्त्रस्य सहायतया विविध कार्यØमान् .... ;श्रु + तुमुन्द्ध समर्थाः भवामः।

(ii) जनाः दूरदर्शनेन मनोर जकान् कार्यØमान् .... ;दृश् + तुमुन्द्ध, ... ;श्रु + तुमुन्द्ध च प्रभवन्ति।

(iii) दूरभाषेण जनाः वार्तालापं .... ; + तुमुन्द्ध समर्थाः।

(iv) आकाशमार्गेण दूरस्थानं विदेशं वा .... ;गम् + तुमुन्द्ध समर्थाः भवन्ति।

(v) राकेट–सहायतया मानवाः चन्द्रगृहम् .... ;गम् + तुमुन्द्ध समर्थाः भवन्ति।

४. क्त्वा, तुमुन् च प्रत्ययं संयोज्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु

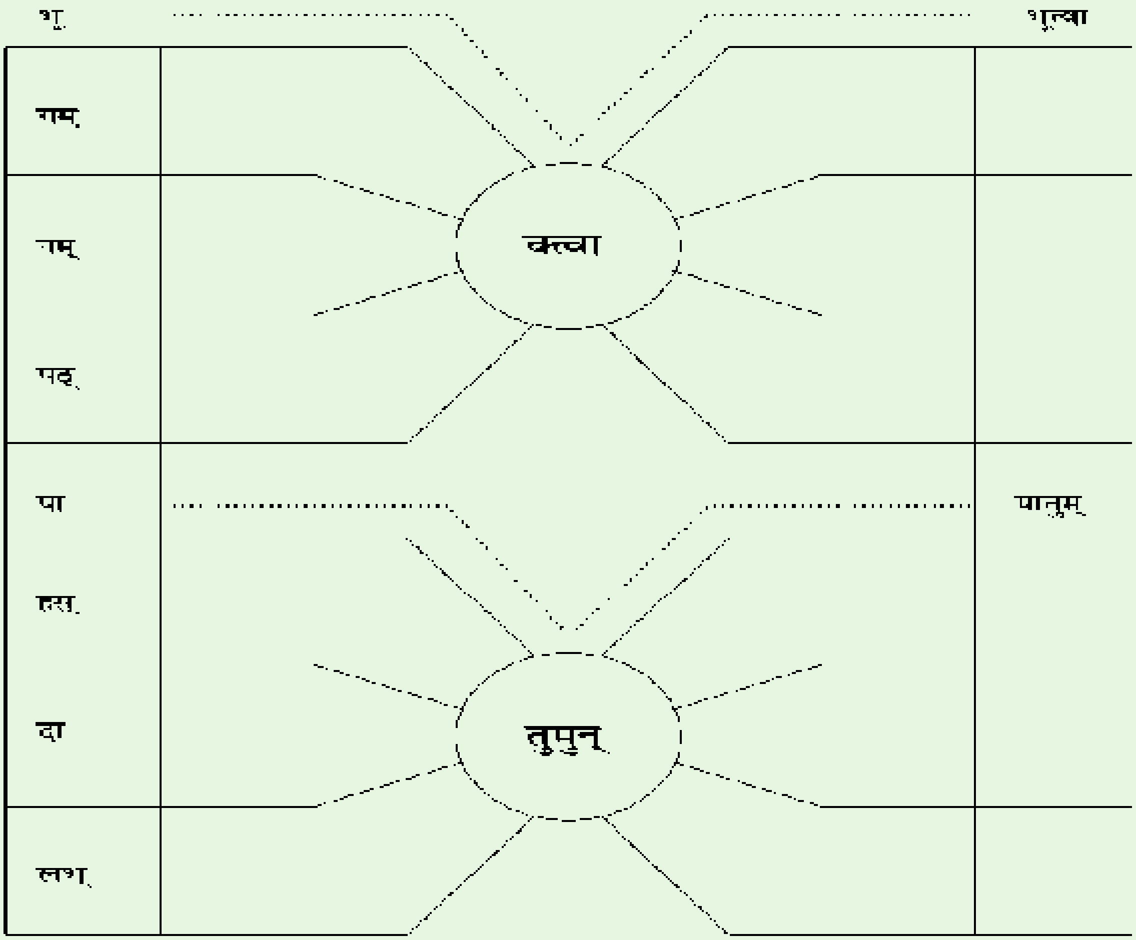

५. अत्र चित्रस्य मध्ये ल्यप् प्रत्ययस्य 'य' वर्तते कोष्ठकेभ्यः 'उपसर्ग + धातु + य' योगेन पदानि लिखत–

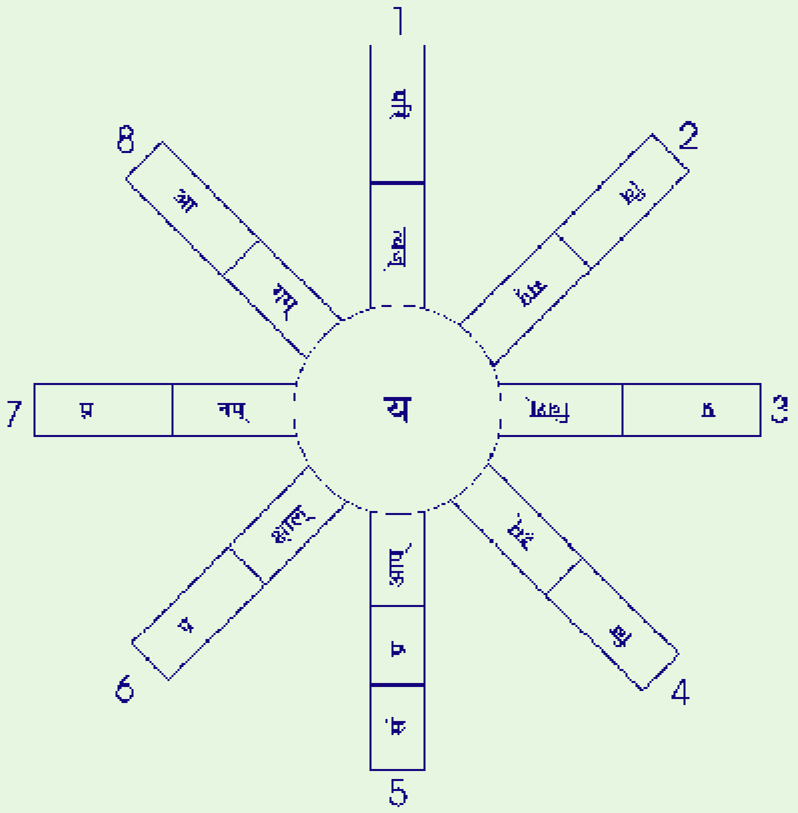

(i) .... (v) ....

(ii) .... (vi) ....

(iii) .... (vii) ....

(iv) .... (viii) ....

६. अधोलिखिते वार्तालापे कानिचित् पदानि 'क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्' प्रत्ययान्तानि सन्ति तानि चित्वा समक्षं दÙरिक्तस्थाने लिखन्तु

कविता : मित्र! त्वं कुत्र अगच्छः?

चारुः : अहं जन्तून् द्रष्टुं जन्तुशालाम् अगच्छम्।

कविता : त्वम् केन सह अगच्छः?

चारुः : अहं पित्रा सह अगच्छम्।
Øमेण सर्वान् जन्तून् अपि अपश्यम्।

कविता : गण्डकः अतीव बलवान्। एनं न कोऽपि मारयितुं समर्थः। किं त्वं तम् अपश्यः।

चारुः : आम्। अहं न केवलम् गण्डकं अपितु गजम् अपि अपश्यम् गजः अपि बलवान्। गजम् आरु अगच्छम्।

कविता : वानरम् अधि त्य त्रीणि वाक्यानि वदत।

चारुः : वानरः वृक्षात् वृक्षम् कूर्दित्वा फलानि खादति।
फलानि खादित्वा कूर्दित्वा वृक्षात् जलं पातुं गच्छति। वानरस्य पर्यायः कपिः अस्ति।

कविता : शोभनम्। आवां देवालयं गत्वा ईश्वरं प्रणम्य गृहम् गच्छावः।

;१द्ध .... ;२द्ध ....

;३द्ध .... ;४द्ध ....

;५द्ध .... ;६द्ध ....

;७द्ध .... ;८द्ध ....

;९द्ध .... ;१०द्ध ....